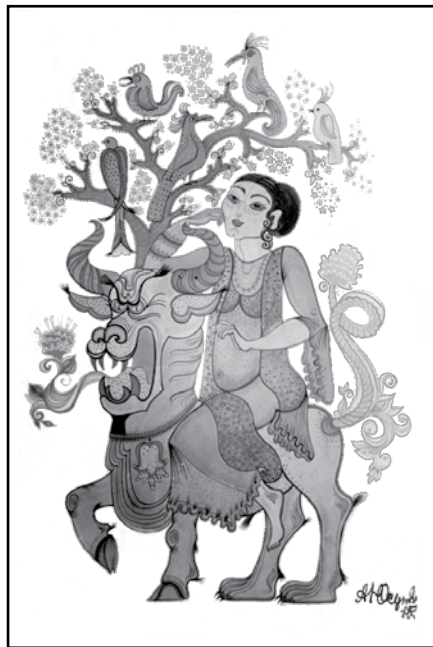

ZARGOTINA KURDA

INSTITUT FÜR KURDOLOGIE - WIEN

**ORDIKHANE JALIL
JALILE JALIL**

**KURDISCHE
ORAL-LITERATUR**

MÄRCHEN UND ERZÄHLUNGEN
In Kurmandschi

9

WIEN 2015

ÎNSTÎTÛTA KURDZANÎYÊ - WIEN

ORDÎXANÊ CELÎL
CELÎLÊ CELÎL

ZARGOTINA KURDA

ÇÎROK Û ÇÎVANOK
Kurmancî

9

WIEN 2015

Çapkir: Înstîtûta Kurdzanîyê – Wien

Herausgeber: Institut für Kurdologie – Wien

Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl

ZARGOTINA KURDA

Çîrok, çîvanok

Benda 9

648 rû + 16 rû ill

Wien – 2015

Karê ser kompyûtêrê: Cemalê Celîl (Alîonîs), Lusîka Gêrman û Nara Celîl

Mîzanpaj: Cemalê Celîl (Alîonîs)

Grafîka rûê yakê – A.Yûsûpova

Grafîka rûê dûdû û sisê: Malwa (Omar Hamdî)

Ordikhane Jalil, Jalile Jalil

KURDISCHE ORAL-LITERATUR

Märchen und Erzählungen

Band 9

648 S. + 16 S. Ill

Wien – 2015

© Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl, Cemîla Celîl, Zîna Celîl

ISBN 3 – 902185 – 58 – 9

Navarok

Pêşgotin..... 9

KAVKASYA: Ermenistan

1 Sêva Sêling.....	23
2 Şarûr Bilbil.....	37
3 Gulîşa.....	61
4 Gulanç'kzêr'în.....	68
5 Jin jî heye, jinkok jî heye.....	81
6 Bek'semet.....	86
7 Gulbarîn.....	96
8 Zilfînaz, Cilfiferaz.....	103
9 Eh'medê mêrnasî, ç'eknasî, dur'nas.....	111
10 Kur'ê belek.....	121
11 H'ikyata Gul, Çinawir.....	131
12 H'ikyata p'adşê û herd kur'a.....	143
13 H'ikyata H'evka Hinêr.....	149
14 K'uçuk E'vdile.....	157
15 H'ikyata Fatima E'lî.....	171
16 H'ikyata Nîsko.....	176
17 Yazîya Xudê.....	179
18 E'loê newêrek.....	181
19 Qazanca dar.....	190
20 E'lî, Walî.....	198
21 E'cem kizî.....	210
22 Ç'îr'oka E'mer-aşa.....	214
23 Şer' war, Şerîyet yox.....	221
24 Xatûn Meymûn.....	226
25 Çilkezî.....	245
26 Ç'îr'oka E'lo-p'aşa û Memed-p'aşa.....	261
27 H'ikyata h'imamê.....	275
28 Ç'îr'oka bêx.....	294
29 Naî-beg.....	310
30 P'adşa û aqilfiroş.....	319

31 Nêrî çû	323
32 Sê heval	326
33 Şehrîban	331
34 Merzûmelek	342
35 Ç'îr'oka Bingir'	355
36 H'ikyata Ûsiv û P'erîzadê	365
37 H'ikyata Dinya-gozelê	378
38 Ç'îr'oka Ah'medê-pîrê	383
39 Çîr'oka Gêlefrûzê	389
40 H'ikyata qîza p'adşê û gur	398
41 Xortê dilê xa	402
42 Ç'îvo	407
43 Du bira	410
44 Dizê Şamê	413
45 Wezîr û p'adşa	420
46 P'adşa û gavan	423
47 Du simil	424
48 Xulamê bêe'sil	425
49 T'ir'alê Bexdayê	427
50 Ah'med-p'adşa	433
51 H'ikyata qotê sîs	438
52 Ç'îr'oka tudûqûşê	441
53 Ç'îr'oka Sindebad, Hindebad	455
54 Tîreme'r	461
55 Cibraîl û sê heval	467
56 Jin jî hene, jinkok jî hene	469
57 Kur'ê t'erzî	479
58 Wezîr û qîza aqil	485
59 Mîrze Mehmûd	488
60 Gurganê lawê pîrê	495
61 Kur'ê K'elo	503
62 Dêmar'î	512
63 Qesabî Comerd	527
64 Jin û mêr	534
65 Delûdûman	536
66 Sîrk'utok	545
67 Ter'a jî namîne	549
68 Ya meh'bûb ewe, dil h'ebandîye	551
69 Sinco	554

70 P'adşa û qîza aqil	560
71 Kûç'kê ît'bar	562
72 R'êwîtfî berbi Şamê	564
73 Kur'ê apê Polê	567
74 K'î bifroşe p'oşmane, k'î bik'ir'e jî p'oşmane	571
75 Fêl û fendê jinê	577
76 Te ku jin anî, neşîne mala bavê	579
77 Ev çi	582

PAŞKOK

1 Înglîs Çawîş	587
2 Tiştê cêr'ibandî bike, yê necêr'ibandî neke	598
3 Şe'detîya gongil	600
4 P'adşa û qîza wî	602
5 Dizê Şamê	604
6 Jin jî hene, jinikok jî hene	611
Nivîsarnasî.....	615
Kurtejîyana ç'îr'okbêja	628
Ferhenga p'eyvên bîyanî û kêmnas	639
Navr'êzka ç'îr'okan bi alfabêtî.....	642
Navr'êzka ç'îr'okên ç'îr'okbêja.....	645
Navr'êzka nîgara	648

FOTOALBOM

Gundên kurdên-êzdî li nehîya Alagyezê (Ermenistan)

Erdnîgarîya Ermenistanê	I
Alagyez (Camişlûya mezin)	II
Camişlû.....	IV
Dêrik (Cercerîs)	VI
Şênkanî (K'orbûlax).....	VIII
Ort'aç'îya (Quruboxaz).....	IX
Sîp'an (P'amp'a k'urda).....	X
Sadûnts (K'arvansera)	XI
R'îya t'eze (Qundaxsaz).....	XII
Mîrek.....	XIII
Kanîya şîr (Senger).....	XIV
Avşên (Çobanmaz).....	XVI

Pêşgotin

Çîrok janreke zargotina cimetêye here kevn û here naskirîye. Çîrokên hemû gelên cihanê hene. Ewana ji sedsalîyên kevn tên û nava deba merivada kûr bingeh girtine. Çîrok hela hê ji dewra berî sinifyê destpê dibin û heta niha jî rêberîê li jîyana meriva dikin, xwestinêd wane bedewetîê razî dikin. Çîrok meriv ruhdar kirine, hukumekî mezin ser fikirdarî, fantasia wî hîştine, çimkî nava wanda temamiya cêribandin û şuxulkirina merivaye bi dewr û zemana, xwestin û hesîna dilê wan heye.

Çîrok bi mecalên bedewetîê fikirdarî, dinêdîtîna û dîroka merivaêye berê derheqa dor û berêda, şerkarîya merivê berê himberîl şipûkên sirûştê bi sedan salan xwey kirine û îro dîhar dikin. Lê nava dema dirêjda, çaxê ji silsiletekê derbazî ya dinê bûne û nava gelda hatine gilîkirinê, çîrok jî pêra hatine guhastinê, fikra wana renekî nû stendine û bi wê yekê bi careke din guhastinên nava jîyana mexlûqetîê dîhar kirine. Di dirêjaya dîroka merivayêf kevntirînda, çaxê dijminê meriv hîmlî û sereke şipûka sirûştê bû, gele bûyarên sirûştê mexlûqetîya berî sinifîê nikarbû têbigihîştta, şirove kira, ramanên xwe meriv nava çîroka bi syûjêyên sêrê û sêrbazîê dîhar dikirin. Lê hêna mexlûqetîya sinifîêda, çaxê meriv diha zêde serwext bû ser miqabilîhevbûnên sosîalîeye navxweyî, ser hine hêzên sirûştê yên sext webû û kire bindestê xwe, rex çîrokên sêrê û sêrbazîê, çîrokên debêye nû pêjda hatin.

Nava çîrokada bi alêgorîa bedewetîeye hukumdar, bi berçevanîna kûre meremkivş xem û xiyalên merivên xebatçî dîhar bûne. Ji ber vê çîrok hesab dibin neynika bîrûbawarîa cimetêye bedewetîê. Xenji nirxa bedewetîê kemala çîrokaye zanyarîeye mezin jî heye, çimkî nava wanda qinyatên bi nirx û dewlemend bona lênihêrandina pirsên sosial-dîrokî û netewetîyê hene.

Nava sal û zemanên dirêjda gel timê ji çîroka hiz kirye, ew parastine û nava wanda şîretê qenc, xeysetê merivê helal û paqij dîtye. Şerkarîya dijî xirabîyê û zorbetîeye bê barişî û efatî, xwestin û gumana berbi altindarîeye berk, ku di çîrokada hatine kivşê, masaên zêrandî û kesîv ruhdar kirine. Mêrxasên gel nava çîrokada nîşana (sîmbola) qencîene. Ew bi saya gumana gel timê jî xiravîyê alt kirye. Xiravî çîrokada, anegorî têgihîştina gel, berê ewlin şipûkên qewmandinên sirûştê bûne: bobelîsk, tofan, vûlqan, birûsk û tiştên mayî. Peyra di hêna mexlûqetîya sinifyêda, ew xiravî sinifên

kedxur, wekîlên wan bûne. Bi cûrê alêgoryaê nava çîrokên sêrêda sîmvolîka xiravîyê dêwên sê, h'eft û çil serî, zîya, mer, rewirên mayîn dîhar kirine. Lê wexta qewatê qenc suxul kirine: xalîçêd fironek, şiva qudretê, kumê niqitokê, hespên behrî, teyrê sîmir çûne hewara wan. Çawa Maksîm Gorkî divêje "Têma wan efrandinên zargotinêye (çîrokaye O. C.) tomerî şerkarîya merive dijî sêrbaza, ku serwêrîê batinîên tebiyetê dikin, pêra jî xwestina xevatkarane, wekî bivin hukumdarên batinîên tebiyetê". Eva "têma çîrokaye tomerî", ya ku Maksîm Gorkî bi heqî dide kivşê, bawar bikî, nava efrandinên hemû gelên dinyaêda hebûye. Ji ber vê jî divê em ecêbmayî nemînin, wekî nava çîrokên gelên cuda-cudada gele cara têma, syûjê û fikrên mîna hev rastî me tîn. Carna ev mînahevbûn raserî hev tîn navbera gelên, ku bi okêana û kontînenta ji hev dûr û qetyaîne. Mînahevbûna syûjê û nîgara di çîrokên gelên cude-cudada carna usa pire, wekî meriv ecêbmayî dikin. Lê eva yeka bi tomerîbûna îdêologîa merivên xebatkar, bi wan qanûnên dîrokî tê şirove kirinê, yên ku nava pêvajoyên anegorî hevda rêberîyê li pêşdaçûyîna giştya mexlûqetîê kirine. Nava merem, dinêfemkirin û dinêzanîna merivên kedkarî zêrandîda mînahevbûna kîp hebûye, ew usa jî nava efrandinên wane zarda hatîye kivşê, îlahî di nava çîrokada.

Çaxê gilî hatîye ser çîrok, lêgênd û gilî-gotinên gel nvîskar û fikirdarê ûrisî mezin Maksîm Gorkî gotye: "Xwestina merivên xebatkare berêye, ku xebata xwe hêsa bike, kardarîya wê blind bike, bê sîlihkirinê dijî neyarên çarpê û dupê, lê usa jî bi zora peyvên bi cûrê "heyr û hijmekaryê hukmî ser nexşên sirûştê yên dijminê meriva bike".

Di karê mînahevbûna çîrokaye têmatîk û navarokîda roleke berbiçev lîstine peywendîyên navbera gelane malhebûnî, sîyasî û medenî, ku wedê derbazbûyîda hebûne û bûne bingeh bona wê yekê, ku efrandin hukmî ser hev bikin. Tiştêkî eyane wekî çîrokên gelên usa, çawa hind, fariz, ereb, ermenî, ûzbêk, kurd, tacîk û yên mayîn êpêceyî mîna hevin. Lê ew mînahevbûn û tomerîbûn tenê dîharbûnên mêxanîkî nînin, ku bona ruhê cimetê, bona xeysetê wê tiştêkî xerîbin. Hela nava goveka şaxên syûjêêd mîna hevda jî xeysetê vî yanê wî miletî dereceên emrê dîrokê, malhebûnê, kolorîta miletzanîyê, cî û war gelekî eşkere dîhar dibin. Wekî usa nîbûya, jîyandarîya çîrokên wa wê kin bûya û wê ji nava deba cimetê zû derketana. Lê çîrok bi wan derecêd xweye jorgotî dimînin çawa kardarîke mezin nava xezna medenetîya her cimetekêye miletîêda.

Çîrokên gelê kurda bi kevnadîrokê, pirserecebûnê û dewlemendbûna syûjêan û pîrbûna reng û awazên bedewetîêva, di nava rêza çîrokên gelên Rohilatêda cîkî berbiçev digrin. Topraxa, ku di Rohilata Nêzîkda kurd ser dijîn, cînarîya wane tevî ereba fariza, ermenîya, tirka, mexîna, bêfitya, giringaya berevkirin û lêkolîna janra zargotina kurdaye belabûyî û hizkirî, ya çîroka, dikin tiştêkî diha ferz û kêrhatî. Eger em ser vê gotinê zêde kin wê yekê, ku jîyana çivaka kurda berbiçeve bi lokalîzasîa erf-edet û xeysetê patrîarxalîêva (û ew heta îro jî zêndîye), wî çaxî pêywîstyayê

lêkolînên peyva kurdaye zar diha mezin dibin ne ku tenê bona dîharkirin û şirove kirina medenîeta cimeta kurda, lê usa jî bona femkirin û bervedan û makkirina gele prosêsên Rohilata Nêzîke êtnîkîê û çivakîyê, bîrû bawerîyê û êstêtkîyê.

Gava anegorî xwestinê zargotzanîyê naha dîroka berevkirina çîrokên kurda ya sedsalya derbazbûyî em bidin kivşê, divê li xwe mukur bîn, wekî wê derecêda heta naha gelek şuxul nehatîye kirinê.

Edetê (tradîsîa) berevkirina xebera kurdaye zar ji nîvê sedsalya nonzde destpê dive. Vê derecêda hîmlî guh dane ser efrandinên hilbestkî-poêtîkîê, efrandinên bi janra êpîkîê, stranên şera, yên dîrokîyê.

Cara pêşin zanyarên Avropaê û ûris cêrbandine çîrok qise û gotinên pêşîya berev bikin, nêta wana bûye efrandinên zargotinê berev kin ne ku çawa yê usa, lê çawa qinyat, têkst bona lêkolîna qeydeqanûnên zimanê kurdî, rêzumana wî. Bi vê nêtê jî Avgûst Jaba, Prûm, Sotsîn, Yêxyazarov, Oskar Mann û yên mayîn qinyatên zargotinê tomer kirine.

Çîrokbêj H'emîdê Dewrêş tevî Casimê Celîl (sala 1930)

Gavên berevkirina çîrokên cimeta kurdaye pêşin bi şêweyê zanîyarî ji alîê folklorzanên sovêtîê ji salên 30-î hatine avîtinê û salên dirêj berdeyam kirye.

Pêra jî divê bê destnîşankirin, wekî di dereca berevkirina zargotina kurdaye dewlemenda, bi taybetî ya çîroka, mijûlya û gotinên berêda, hela hê gere gele tişt bê kirinê.

Cihana çîrokên kurdî zengîn, berfire û pirawaze. Çawa bal gelên mayîn, nava çîrokên kurdada jî cîkî sereke yên sêrbazîê (tiştên ecêv) û debê (jîyana rêal) digrin. Kêm nînin, usa jî çîrok-gotinên berê, yên hûmorîê, pêkenîê, ser terewilada û yên mayîn.

Çîrokên kurdaye sêrbazîê xwendevan cîguhêzî dema berê dikin, çaxê hê meriv nikaribû dijî hêzên sirûştê şer bikra. Lê merivê xebatkar timê jî xwestîye, xem û xîalê

wî bûye, wekî hêzên sirûştêye dijmin bindest ke, serwêrîê li batinîên sirûştê bike û mecalên jîyana aza, têr, tijî û bextewar çê bike. Aha bona çî nava çîrokên sêrbazîêda di derecêên here çetinda tişt û ruhber bi zoraya sêrê têne hewarê, komekdarîya mêrxasa.

Motîveke çîrokên sêrbazîêye here hizkirî û belabûyî syûjêa Şarûr Bilbile, sêva qudretêye, avilheyatêye, dora kîjana gele motîvên mayîn hatine avakirinê. Nîşana hêza hişyarbûna sirûştê, bextewarîya merivin şarûr bilbil, sêva qudretê, avilheyatê, destxistina kîjana gele çetinayara girêdayîye. Hêza mêrxasên çîroka mîna ya şêrane. Ewana gelekî aqilin, ji gele çetnaya û hasêgeha derbaz dibin û ser dikevin. Dighîjine bextewerîê ne ku tenê bi mêrxasîya xwe, lê usa jî bi rehma dilê xwe, bi helalî û şêkirdarîa xwe, yan jî bi xeysête xweye başva.

Berê wê altindarîê ne ku tenê mêrxas tem dike, lê usa jî gel, merivên xebatkar, gundî, cotkar dixun. A bi vî teherî gel bi tomerîkirina kûrfikirê rê û dirbên berbi jîyana bextewar û helal nîşanî meriva daye. Motîv û syûjêtên wan çîrokê cimeta kurdaye sêrê yên pesnê serdayê helalîê û mêrxasîê didin mînakî çîrokên Dewîdark; Xatûn meymûn; Zilfînaz û Cilfîferaz; Kurê belek; Ahmedê nêçîrvan; K'uçuk Evdile; Mirîdê Zozanî û yên mayîn.

Di gele çîrokanda ew şerkarî, yak bona azakirina qîzên revandî, bedewên, ku sêr zulmê anîne serê wan, tê kivşê. Hene çîrok, ku ser şerkarîya bona batmîşkirina wan qewatên xirave zordar dixwazin zengînîya sirûştê ji gel bistînin, talan kin. Mêrxas xûna xwe didin ber çevê xwe û hebûna cimête lê vedgerînin. Bona mînakê em bîr bînin çîrokên Sêva Sêling; Mîrze Mehmûd; Gulbarîn û yên mayîn. Pirhijmarin usa jî dîdem û syûjêyên bi bûyarên ecêvva girêdayî. Di wan bûyaranda roleke mezin dilîzin tiştên nişkêva, raserîbûnê pêkhatî.

Nirx û kemala serecema çîrokên sêrêye moralîê terbiyetdarîê mezinin. Nava çîrokada hemû dereca ruhberêd dilsax û zêrandî, merivên bê pişt û zîyankêş têne parastinê. Mêrxasê çîrokaye hizkirî timê diçin hewara wan, ji dereca teng derdixin. Lê bi heqî mîr û hakimên bêîsaf û zorbe, merivên xirav û mixenet têne cizakirinê. Mînaka wê yekêye tîpîke çîroka Çilkezîê. Li vir mêrxasa jin pey çetinaên mezinra dighîje altindarîê û ji heqê çil herevbaşya, padşê zulmkar û keşîşê decal tê der.

Di vê çîrokêda tevî ramana navarokêye bingehîn, şerkarîya dijî xiravîê, li rex altindarîya qencîê, ramana merivayê û heqîê jî pêşda tê kişandinê. Eva têma hub-hizkirina eyan û helale, ku cimê li davîyê bi optîmîstî, bi bawarbûna mezin berbi qencîê eşkere dike. Têma hub-hizkirinê, ku pêşîya wê hezar tengî û hasêgeh hene, nava çîrokada têmake gelekî naskirîye. Gel ji vê têmaê pir hiz dike, loma axirîya wê timê ya geş, xêrê û altindarîêye (mînak: Sêva Sêling-e).

Kîne ew hêz, ku çîrokada xwe eşkere dikin. Hîmlî ew qewat para vedibin ser du bira: mêrxasên qenc û xrav. Hêzên qenc di çîrokada hîmlî pêşda tèn bi huner, pêşe

û ruhê xwe. Ew wekîlên gelê xebatkarin, ji paşla wê derketine: kurê mesîgir, gavan, şivanane; ji rêza kurên padşa kurê herî biçûke, ku bi xeyset, nêt û meremê xwe dijî birayên xwe yên mezin dertê û anegorî xwestinên gel, anegorî kara wêye. Hêzên xirav, ew padşane, wezîr-wekîl, eyan, teyanên padşêne, merivên dora wîne; ew zîya, dêwê h'eftserî yanê jî sêserîne, ewên xweyê xizne û defîna bêhed û bê hijmarin, xweyê welêt û koçik-serane. Carna çawa hêzên xiravîê pêşda tên tucarên qelpe xap-xapo, lê usa jî wekîlên ayîna dîn û hevalbendên wan-pîrên sêrê.

Mêrxasê çîrokêyî qenc pey gele çetnaya, çawa divêjin, oxîrmê giranra dighîje meremê xwe. Mêrxasîya merivên qenc wê bê nêt û merem bûya, eger ewî ser rîya xweye çetin parî nanê paşin bi kesîv-kûsîvara, hevalê rêra ker nekira, yanê jî alîkarîya bêqelp neda merya. Paşê dor û ber: merî heywan, teyr û tu, mesî bin wê qencîya mêrxas, bin emekê wî dertên. A eve dereceke çîrokaye moralîê-şîretkarîê, qencî timê tê ber qencîê, hêza qenc, baş timê serdikeve.

Mêrxas wexta şûxûlkirina xwe tenê nîne. Rêva merivên nenas, terewil û heywanet, yên nava xeysetê wîda qencî û mêranî, merdî dîtine, têne hewara wî. Tevgirêdana şuxulkirina mêrxas bi merivên doranara, bi dinya terewilara piştovanîyê dikin, wekî mêrxas tik-tenê, çawa merivekî xweperest-êgoîst neê kivşê û bi wê yekê nîgara wî dikin ya diha dêmokratî, sade û merivayî. Eva yeka xeysetekî mêrxasê gelêrîye bingehîne nava hemû janrên berhemdarya zargotinêda.

Xiravkar, yanê mêrxasê çîrokayî neqenc bi kirinê xwe qelpe, derewîne, timê lêpa dike, dixapîne. Ew himberî qencîê û başîê radiweste, şerkarîê dike. Nêzîkî aqilane, wekî nava qewlên usada şuxulkirina wî bive-neve divê biteribe, ew jî bê cizakirinê.

Kêm hewaskar nînin usa jî çîrokên debêye rêalîê, bi navaroka bûyar, gilî-gotinên jîyana rêal û herrojîyê. Em vira pevgrêdanê orta serwêrya dewletya û merivên zêrandî divinînin. Ser meydanêne dewletî û xulam, axa û kesîv. Nava çîrokên ji vê rêzê gel bi hûmora tûj ser mîr û hakîma dikene, bi dewletîya û talançîê keda xebatkara dikene. Çawa qanûn nava çîrokên hûmorîêda merivên sade: xulam, şivan, hambal û yên mayîn pêşda tên çawa merivên gele aqil û femdar. Ewana zanene, jêhatî û timê axê xwe alt dikin û wana dikin nava halê pêkenîne. Nava çîrokên debê, hûmorîêda divin robet dewletîyên netêr, zulmkar. Bi hûmora tûj bêqanûnî, têrnexarî, qelpî û nemerdîya wekîlên ayîna dîn tê dîharkirinê. Nava çîrokên kurdîye hûmorîêda syûjêa usa gelekin, çaxê nişkêva rûê levhatinêda merivên nelaîq û nehêja divin xweyê sîanetê û dîwanê. Nava çîrokên ji vê rêzê, cimet kirinên merivên tirsonek û bêkêr belû dike, pê dikene yên ku nişkêva ji rûê levhatinê nav û dengê merivê mêrxas û aqilbend dest tînin û hela serda jî dighîjin text û payê padşatîê. Çîrokên ha, wek Elîyê newêrek, Silêmanê newêrek û yên mayîn, bi vê yekê qeydeqanûnên ser neheq û nerast, zulmkarîya jîyanê nîşan didin, bi hunera pêkenîne dijî kedxura dertên. Çîrokê debêda usa jî cimet ser kêmasîên xeysetê meriva, robetîên emrê herrojî dikene.

Nava çîrokên gelê kurdaye rêalîfêda cîkî berbiçav digrin yên şîretkarîê. Nava vanda cêribandin û aqilbendîya gel ku ji kûraya sedsalya tê, hatîye parzûnkirinê û sixkirinê. Merivên kesîv, ku bi keda helal dijîn, çend quruşên xweye qazanckirî bi dil û eşq didin wî dewrêşî, ê ku şîreta difroşe. Ew şîret, ku paşê bextewarîê û hebûnê didin, usa jî wî merivî ji dereca teng derdixin. Ew şîret meriva hînî şaşyan, ji rêderketinê û xapandinê nakin, ewana rastîên here paqîş û helalîne.

Aqilbendîya çîrokê ew dîtina raste, ew kirîyamete, ku meriv karibe tiştê baş û bi nirx nas bike, ew çik her merivek nikare bivîne. Ew aqilbendî meriva ji qelplê, xapandinê û sêrbazîê diparêze. Bona gihîştina rastîyê û aqilbendîya jîyanê, bese, wekî mêrxas çek û rihalê xwe biguhêze, bi kincê dewrêşaye xilmet, derê nava gel, mal bi mal bigere, ku hemû meriv wî nas nekin, nevînin û ewê ji wana rastîê, heqîê nas bike. Motîva qilixguhastinê nava folklorê gelên cihanêda gelekî belabûyîe. Nava çîrokên kurdîda ew motîv bi navê merivên usara girêdaye, yên çawa şah û padşah dîrokêda navûdengin, wek mînak: Şah Îsmail, Şah Abbas, Harûn al Reşîd û yên mayîn.

Nava rêza çîrokên rêalîfêda ew çîrok cîkî berbiçev digrin, yên, ku derheqa jinandanin. Çîrokê vî cûreyî gelekî pirawazin, fikra wan tûje û yê jêhînbûnêne, şîretkarîêne. Ewana pêra jî bi fikra xwe dijî hevin. Cîkî bi hûmora zor bi wan jina dikenin, kîjan bêkar, tembel, bê şam û şuretî, bûk û jinên bêkêrin. Lê cîkî dinê ewana kevanî-xanimên pêşekar destemelin, çawa cimet divêje, tilîê wana zêr dibirin. Ewana rojên oxîrmê giran, çetinaêda bi aqilbendî û helalîya xwe diçin hewara mêrê xwe, alîkarîê didin wan. Ew fikir ya şîretkarîê û jêhînbûnêye, wekî hîmê xweşbextî û xweşbûna halê malê, tifaqa mêr û jinara girêdaye, wê yekêra, ku ewana rind ji hev fem dikin.

Nava emrê kurdada rola jinê mezine, him emrê çivakêda, him jî malda. Badilhewa nîne, wekî nava çîrokê gelê kurdaye rêalîfêda pirin him jinên delkbaz û qelp, him jî yên aqilbend. Ewana gele cara alîkarîya padşah kirine, wekî ew welat û gelê xwe ji rewşa here giran derxin.

Nirxa çîrokên kurdaye bedewetîê, têgihîştinê gelekî mezine. Fantastîka çîroka û xewnerokên gel timê ser jîyana rêal, rewş, derecê jîyana çivakîê, abûrîyê vî yanê wî demi bingeha xwe girtine. Û eger di çîrokada cîkî mezin digre şerkarîa himberî dêwên sê hetanî çîlserî, zya û esheba, destanîna tiştên çetine ecêv, lêgerîna xizna û defineên bêhijmar, çêkirina birc û koçkên terikî û kaw û tiştên mayîn, lê dîsa qewl û dor-berê çîrokaye bingehî û yên sereke ew jîyana gundîyê sadeye bi xanîyên ji hev ketî, bi hacet-dezgehên prîmîtîv, lê sifetê şuxulê xweye rojê bi xem û xyalê salzemana, bi xeysetê xweyî sade û bêqalî bêqîl, bi peywendîyên dilsax û zelal. Û tiştêkî badilhewa nîne, wekî hemû mêrxasên çîrokên kurdîye qenc, ew padşah û kurê padşahî jî, bi kirin û rabûn-rûniştina xwe rastî jî hesav divin dîharkir, piştovanên xwestin û kovana masaêd xebatkaraye berfire.

Normên peywendîyên çivakîyê û merivayê di çîrokada hema wî teherî dîhar dikin ew rewş, ew dewran û jîyan, nava kîjanîda gel debirîye, derbaz kirye. Çetine çîrokekê bivînin, ya ku dîhar neke deb, rabûn-rûniştin û hal-wextê gelê kurda.

Nava dîdemên wan çîrokaye geş û pirawazda em wan mecal, qewlên topraxê û klîmaê divînin, nava kîjanada gelê kurd jîyana xwe derbaz kirye.

Mecal û qewlên wê jîyanê, hewirdora floraê û faunaê bûne, ku bona şuxulkirin û bûyarên çîroka bûne foneke bi reng-awazên ecêve-batinî. Li vira gelekî dewlemend, bi hemû awaza nitirandî rastî me tê sirûştta çyayî bi sifet-dîmenên xweye nêzîkî ruhê kurda. Bûyar ber kanîên pala çîya, gelî-gebozeên kûr, şkeft û zera pêk tên, tevî wan divin teyr û teyrede, gur, rûvî û terewilên mayîn.

Xanima Celîl, ser destê rastê çîrokbêj Gula Xudo (sala 1957-a)

Xwexwetîên çîrokên kurdîye bedewetîê mezinin. Çetine meriv nêta tam derheqa wan xwexwetîyanda bide, çimkî cûre-mecalên wane dîharkirinê, hunera zimên gelekî pircûre û dewlemendin. Çîrokên kurdîda gelekî baş dîmenên ecêvşirovekirinê bi dîmenên réalra hatine pevhûnandin, lê usa jî pêkenîya xeder û hûmora nesert, tomerîkirina moralîê û sosîalîê û êd mayîn.

Çimkî di çîrokada heye hêza xeberêye êmosîonale alavî û pirawazbûna elamkirinê, ji ber vê jî zimanê wan zengîn û bi bandûrmezine, bi cî û war û sadeye.

Hêza çîrokaye hukumdar ne ku tenê pêşdaçûyîna kompozîsîa wane navarokêdane, lê usa jî wê kolorîtê û cûreyîdane kîjan mecal-cûrêd eyankirinê dide wan: wekilandin, êpîtêt, sîmvol, gotinên miqîmîye berk.

Çîrokada kanîke dewlemendkirina zimên, cûrê gotinêye bedewetîê hesab dibin gotinên pêşîyane gelêrî, yên aqilbendîê, ku di nava deba merivada bingeha xwe danîne. Çiqasî di çîrokada pend û gotinên pêşya gelekî, haqasî ew çîrok diha

hukumdar û bi reng-awazê geşva li serê guhdara rûdinîn. Çîrokbêjên kurd nava çêrkirinên xweda gele cara gotinên gel, biwêjên lakonîke kurt kar tînin. Tenê di çîroka "Sêva Sêlingda" em rastî bi dehan mesela û gotina tên. "Silametî milametî çêtire", "Hatî ji çûyane" û êd dinê.

Gele cara çîrokbêj xeber, gilî, êpîtêtên xwe nava cumlên çîrokêra dike, ji navê xwe bûyaran, kirinên mêrxasa dinirxîne, dipesine. Zarbêj tenê şirovekirê pasîv nîne, ew alîgire, piştovanê kirên mêrxasê xwe yê başe. Ew bi aktîvî tevî bûyaran dive, bi întonasîaên deng, teqldanê û paûza (navbirîa), berxweketin yan jî şabûna xwe dîhar dike. Çaxê çîrokbêj navê mêrxasê gel, mêrxasê qenc hildide, gele cara hizkirina xwe û guhdara himberî wî bi van gotina nav lê dide "filankesê me"; "filankesê te". Di çîroka "K'uçuk" çîrokbêj carna ew wa nav dike: "K'uçuk Evdilê te".

Wexta çîrokgotinê di navbera çîrokbêj û guhdarda pevgirêdana bênavbirî çê dibe. Eva yeka nek tenê ji wê peyda dibe, gava yek divêje û yê dinê guhdare, lê wê demê, gava çîrokbêj bi gilî-gotinê xweva gele cara berbirî guhdara dive. Mînak, çaxê ew oîrê mêrxasra dixaze, usa jî dua li guhdara dike. Eva yeka wî çaxî jî diqewime, wexta çîrokbêj gilîê nepak derheqa mêrxasê xiravda divêje. Van derecada orta çîrokbêj û guhdarada dîalog pêşda tê.

Wa, mesele, çîrokbêj remê padşê mirîra dixaze: "Padşa diçe remetê, reme li dê û bavê hazira be jî". Guhdar gerekê cabê bidin bêjin: "Reme dê û bavê te jî be". Cîkî mayîn çîrokbêj divêje: "Kirasê xezevê, dûrî ji hazira, stukurêdane", yanê jî "Sive li hazira ron bû, wana jî". Û êd mayîn. "Hazir" li vira guhdarin. Çîrokbêj wexta hêrs jî dikeve, bîr nake bi gotinên xwe guhdarîê û dilovanîê himberî guhdara dîhar ke. "Dûrî hazira", "Haşa bihîstina we" û gotinên mayîn, ser maqûlya, kûltûra mezin, ku di tradîsîona nava çîrokên kurdada heye, şedetîê didin. Maqûlya ha taybetiya ziman, axaftina kurdîye û ev ne ku tenê wexta çîrokbêjyêda cî girtye, lê usa jî wexta xeberdana herrojîda, li hemû dera, li seranserî Kurdistanê.

Zimanê çîroka hîmlî bi wê yekê berbiçeve, wekî nava wîda xebera raste-raste dialog pirin. Lê cûrê şirovekirinê kêmtê xehtandinê. Eva yeka xeberê diha zêndî û bi bandur dike, jîyan, ruh û êmosîa dide gilya, ku bi devê mêrxas têne gotinê. Çîrokbêj wê xeberê bi dîmenên ekil û geş, bi gilî-gotinên gel perwede dike û bi wê yekê xeysetê her mêrxasekî cude dide kivşê, nirxdar dike şuxulkirina wî. Zimanê zargotina gel îlahî çîrokaye bedewetîê hesav dibe çevkanîke xurt bona pêşdaçûyîna edebîyeta gelê kurda, dewlemendkirina wê.

Berhevdan nîşan dide, wekî hemû wekîlên edebîyeta hemcihanîyêye navdar zargotina gelê xwe blind qîmet kirine û gele qinyat ji xezna wêye zimîn, ji syûjê û nîgarên wêye hewaskar hildane û di berhemên xweda kar anîne.

Şayîrê ûrisayî mezin A.S. Pûşkîn ne ku tenê syûjêyên çîrokên ku ji lela xwe bihîstibûn, kirin bingehe poêmên xwe, lê usa jî bi komekdarîya ziman û hunera

gel, zimanê berhemên xwe gîhand dereca sadebûn û ferihbûnêye gele blind. Nava miqaleke xweda, çaxê Pûşkîn derheqa nirxandina çîrok û qinyatên zargotinê xeber dide, usa jî ewê yekê destnîşan dike, ku ew hesav dike çawa mecaleke kûr bona femkirina taybetmendya zimanê ûrisî.

* * *

Çîrokên gelê kurdaye vê bendê cara pêşine têne çapkirin. Ewana hatine jênivîsarê ji zarê çîrokbêjên, ku Ermenîstanêda dijîn. Ew hîmlî binelîên nehîên Telînê, Hoktêmbêryanê û Abovyanêne. Lê bi fikra jîyîna nava debêda goveka belabûna çîroka diha fireye. Ewana haqasî jî têne gotinê usa jî li Elegezê û Êcmîazînê, cî-warên Ermenîstanê û Gurcîstanêye mayîn. Eger em hildin ser hesêv, wekî paê binelîên Ermenîstanê û Gurcîstanêye kurd hîmlî hêna şerê hemdinîaêyî pêşin ji Tûrkîyaê koçber bûne hatine, wekî usane ev çîrok, bêfitya, usa jî nava kurdên Tûrkîyaêda hatine gotinê. Şedetîya vê yekê hema xût çîrokbêj didin, kîjana hela hê di zarotîya xweda li Tûrkîyaê gele cara ev çîrok bihîstine, bîra xweda xwey kirine.

Çimkî çîrokbêj ji çivakeke êtnografîê: kurdê êzdîne, topraxekêda, cîkî jîyane, loma jî zimanê çîroka yeke, zaravê kurmançîya bakurêye, yê Serhadêya.

Qewlên lap başqe-başqeda çîrok hatine jênivîsarê. Pîranîya wana li sala 1972-a gotine. Çîrok wexta êkspêdîsîaên lêgerînê, li deşt û li zozana alîê meda denggirtin jênivîsarê. Li çîya, di binê konên kurdada û gundada, klûbên kolxozada, çaxê cimeta giran li wir hazir bûye, usa jî li malên çîrokbêja, wexta kes li wir hazir nîbûye. Wa, mesele, çîroka "Avçî Ahmed" li çîya-eylêd Aşmaşanê hatîye dengnîsarê, lê "Dewîdark", "Înglîs Çawîş" klûba gundê Geltoda li nehîya Telînê. Paê çîrokayî pirê ji alîê Feremezê Ezdo, Osêê Şebab, Hemzoê Bedoda malêd wanda hatine jênivîsarê, çaxê du-sê guhdar li wir hazirbûne. Cî û qewlên dengnîsarê hukmê kivş li ser cûrê gotina çîrokbêj, zimanê wî nehîstine. Timê jî wana bi dil û ced, bi hewaskarî çîrok gotine. Cûrê jênivîsarê jî bona vê yekê mecal-qewlên baş çê kirine. Çîrokbêj ber mîkrofonê bê navbirî gotye, carna bi xeberê qenc berbirî me bûye, em jî kirine tevbiyên qinyatê çîroka xwe, qewmandinên wê. Ê ewî wê demê bîr kirîye, wekî mîkrofon ber wî danîne. Eva cûre ji cûrê jênivîsara bi destnivîsar baştire, çimkî mecalê dide, wekî hemû awaz, teqlêd zimên bêne dengnîsarê, hemû dîalog bi dewlemendya zimanê gel bêne xweykirinê.

Çîrokbêjên vê bendê, ku me nimûnên zargotinê jê hildane, bi dereca xweye sosîalîê gundî-kolxozvanin, salên xweva weke hev nîbûne. Nava wanda hebûne merivê ji 40-salî heta 80-90 salî. Ewana gişk jî mêr bûne xênj yekê, ji Gula Xudo (55-60 salî). Bi xeyset û fikrên xweva firqîya wan heye, lê wexta gotina çîroka tev jî mîna hev bûne, tev jî bi dil û eşq, bi dilxweşî û bi êntûzîazm çîrok gotine.

Çend peyv derheqa şertên weşandina têkstên vê bendê yên têkstologîda.

1. Bendêda hîmlî ew şertên têkstologî hatine parastin, yên hatine qebûlkirinê û xebitandinê bona çapkirina çîrokên gelên dinyaê bi akadêmîsî. Me giranya baldarya xwe daye ser jêgirtina çîroka ser şîrta dengnivîsokê. Bi vê mêtodologîyê me parastye zelalya gotina çîrokbêja, ziman, zarav û taybetya axaftina wana.

2. Çîrok hene ser syujêtekêne, ku çend zarbêj mera gotine, hilbet her yek bi taybetya huner û hêza zimanê xwe. Cîcîya navaroka wana ji hev dûr dibin, cîcîya bûyarên nû yên biçûk çîrokada cî digrin. Ji ber ku her çîrokek mafê wê heye jîyandar be û kêrhatî be bona xwendevana û zanistyê, me wana bê bijartina kîjanî başe, çêtire yan qelse, xirabe, raberî çapê kirine û ewana di rêza çîrokên ku zarbêjek gotye cî girtine.

3. Berhemên ser şîrta dengnivîsokê tomarkirî dema jênivîsarê ser kahez rêdaktorî lê nekirine, tu tişt neguhastine, hîştine her ûsa çawa zarbêj gotye. Peyvên bîyanî, yên ji zimanên cînara, ji cîyên dereke hatine ketine zimanê me, yan jî bi cûrê nerast hatine gotin, me rast nekirine.

4. Navê çîroka usa mane, çawa çîrokbêja gotine. Ewana paê pirê ser navê mêrxasên çîrokaye serekene.

5. Raste çîrok gişk bi zaravekî, bi zaravê kurmancî hatine jênivîsarê, lê dîsa hine xeber ji alîê çîrokbêjada mîna hev nehatine gotinê, firqya kêma orta wanda heye. Teybetya sewtgotinê me hîştaye usa, çawa çîrokbêj gotine. Di têkstada dikarin rastî çend cûrê nivîsarê peyvekê bên, mînak: *xay kirye; xuy kirîye; xwey kirye*.

6. Guhdarîya taybetî hatye dayînê ser mînahevbûna niqitkdanîna çîroka. Nava têkstada cûrê niqitkdanînêye sade û mîna hev hatîye parastin. Xebera raste-rast (dîalog) ji rêza nû despê dike û ber hevokê cixîza biçûk heye.

7. Amadekera guhdarîke mexsûs dane ser peyva *go* yak alîê çîrokbêjada gele cîya hatye karanîn. Amadeker cedandine *go* rast, bi cî û war bê nivîsîn, usa, çawa zarbêj kar anîye. Fûnksiyona xebitandina *go* nava tekstada pîrfikre û rola întonasîonê û gramatîkaê diqedîne.

Carna *go* du cara pey hev têne gotinê. Meriv tirê ewana yekin û çîrokbêj zêde gotye. Lê na. Bi dîtina amadekera karanîna *go* bi manewîye û lêkolîna ser wê ya berfire bona zanistyê duarojê wê kêrhatî be. Ji ber vê jî cedandine têkstada *go* tam xwey kin. Bi vê yekê kirine, ku zanyar karibin guhdarîya xwe bidin ser vê. *Go-ê*, ku xebera raste-rast (dîalog) ji peyva şirovekirinê cuda dike ji herdu alîya bi vêrgulê û cixîzê tê başqekirinê, lê *go-ê* întonasîon tenê bi virgulê. *Go-ya* întonasîon ji xebera pêşî yanê paşî tenê bi vêrgulekê tê cudekirin. Gava zarbêj *go* du cara pey hev kar tîne, yek bi întonasyon ji yê dinê cuda dive, ew *go* rola vêrgulê dilîze.

8. Amadeker spêsîfîka têkstaye zarava neteribandine, her usa çawa cûrêd sewta xebera jî. Rastnivîsara têksta bi cûrekî, awakî hatye dayînê. Wa mesele eger çîrokbêjek cûrê *xo* daye xebatê wekî usane bal wî em tenê rastî *xo* tên, lê bal yekî mayîn cûrê *xwe* yanê jî *xu*-ye. Dijwarî hebûye, gava zarbêj *xo*, him *xa* yan *xwe* û *xo* jî gotye, mînaekeke dinê, gava zarbêj berhemekêda hem *divê* û him *dibê* kar anîye.

9. Cîwar kirina çîroka nava cildêda anegorî çîrokbêja hatîye pêkanîn. Çîrokên ku zarbêjek gotye, bê cudakirin: ew yên sêrêne yan ser jîyana rastin, rex hev hatine derskirin. Şert ewe, wekî berhemên zarbêjekî cîkîda bin.

10. Du zarbêj ku çîrokekê bi motîv û syûjêyên xweva nêzîkî hev gotine, yek ji wana me li paşkokê weşandîye.

Alfaba karanî

A, a	G, g	N, n,	T', t' [Th, th]
B, b	H, h	O, o	U, u
C, c	H', h'	P, p	Û, û
Ç, ç [Çh, çh]	I, i	P', p' [Ph, ph]	V, v
Ç', ç' [Tch, tch]	Î, î	Q, q	W, w
D, d	J, j	R, r	X, x
E, e	K, k	R', r' [Rr, rr]	Û, ù
Ê, ê	K', k' [Kh, kh]	S, s	Y, y
E', e'	L, l	Ş, ş [Sh, sh]	Z, z
F, f	M, m	T, t	